

PROBLEM EKSPOZYCJI KRZYŻA I INNYCH SYMBOLI RELIGIJNYCH W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NIEKTÓRYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

DOI: 10.37873/LEGAL.2020.3.1-2.74

1. WSTĘP

Wolność sumienia, wyznania i religii – poręczona m.in. przez art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹ – zakłada prawo do uzewnętrzniania swoich przekonań, a więc do postępowania w zgodzie z wybranym światopoglądem oraz manifestowania go, także w przestrzeni publicznej. Prawo to nie ma jednak charakteru nieograniczonego i może być limitowane na podstawie przesłanek ujętych w art. 9 ust. 2 tejsze Konwencji. W praktyce jednym z najczęściej spotykanych przejawów korzystania z wolności sumienia i religii jest umieszczanie, także w przestrzeni publicznej, różnego rodzaju symboli religijnych. W europejskich warunkach wśród nich nadal wyróżnia się krzyż, aczkolwiek – zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej – coraz częściej można spotkać symbole innych religii, w tym przede wszystkim islamu.

¹ Tekst za: *Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności wraz z Protokołami Dodatkowymi*, <https://arch-bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/tekst-europejskiej-konwencji-praw-czlowieka-i-podstawowych-wolnosci-wraz-z-protokolami-dodatkowymi/>, dostęp: 1.04.2020 r., dalej: Konwencja lub Konwencja Praw Człowieka.

Jednocześnie zarówno polityka państw europejskich, jak i wokandy sądów krajowych i międzynarodowych – w pierwszym rzędzie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu² – jasno dowodzą, że kwestia ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej ciągle wzbudza spore kontrowersje. Celem niniejszego opracowania jest analiza konwencyjnego standardu ochrony wolności sumienia i religii pod względem obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej oraz najważniejszych tendencji w tym zakresie, występujących w państwach europejskich.

Należy zaznaczyć, że ekspozycja symboli religijnych w przestrzeni publicznej jest nieco innym problemem niż – odnosząca się z natury rzeczy do relacji prywatnoprawnych – kwestia ich noszenia w miejscu pracy³, stąd zagadnienie to nie będzie poruszane w niniejszym artykule.

2. „STANDARD STRASBURSKI” W ZAKRESIE EKSPOZYCJI SYMBOLI RELIGIJNYCH W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ

Aktualny „standard strasburski”, dotyczący ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej, został wyznaczony przede wszystkim przez rozstrzygnięcie sprawy *Lautsi przeciwko Włochom* – najpierw na mocy wyroku ETPC⁴, a następnie poprzez jego rewizję w Wielkiej Izbie Trybunału⁵. Sprawa ta dotyczyła skargi obywatelki Włoch, która domagała się od władz szkoły państwowej w Abano Terme, do której w roku szkolnym 2001/2002 uczęszczały jej dzieci, usunięcia krzyży z sal lekcyjnych. Skarżąca uzasadniała swoje żądania wychowywaniem dzieci w „świeckim światopoglądzie”, z czym miałyby kłócić się ekspozycja krucyfiksu w publicznej placówce oświatowej.

Władze szkolne nie przystały na prośbę Soile Lautsi, co z kolei zostało przez nią zaskarżone do Naczelnego Sądu Administracyjnego regionu Wenecja Euganejska. W uzasadnieniu swojej skargi Lautsi powołała się m.in. na art. 9 Konwencji Praw Człowieka, zwracając się jednocześnie o skierowanie sprawy do Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej. Nie wchodząc w wynikające z prawa włoskiego szczegóły postępowania, wystarczy stwierdzenie, że ostatecznie skarga Lautsi nie została uwzględniona przez żaden organ włoskiego wymiaru sprawiedliwości, co otworzyło możliwość zwrócenia się do ETPC.

W skardze do Trybunału Soile Lautsi wskazała, że ekspozycja krzyża w szkole państwowej, do której uczęszczały jej dzieci, stanowi niezgodną z art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji Praw Człowieka ingerencję w jej prawo do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniem i stoi w sprzeczności z wynikającą z art. 9 Konwencji gwarancją wolności przekonań i wyznania, a także

2 Dalej: ETPC lub Trybunał.

3 Zob. wyrok ETPC z dnia 5 grudnia 2017 r., skarga nr 57792/15, *Hamidović przeciwko Bośni i Hercegowinie*, pkt 26.

4 Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2009 r., skarga nr 30814/06, *Lautsi przeciwko Włochom* (dalej: pierwotny wyrok).

5 Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 18 marca 2011 r., skarga nr 30814/06, *Lautsi przeciwko Włochom* (dalej: wyrok Wielkiej Izby).

6 Tłumaczenie własne autora z języka włoskiego.

z potwierdzonym w art. 14 zakazem dyskryminacji. Uzasadniając swoje zarzuty, skarżąca zauważyła, że krzyż ma przede wszystkim konotacje religijne (pkt 31 pierwotnego wyroku), a jego eksponowanie w szkole „daje poczucie uczniom szkół państwowych (...), że państwo identyfikuje się z jedną, określoną wiarą (pkt 32 pierwotnego wyroku), co z kolei powoduje powstanie presji na uczniów (pkt 33 pierwotnego wyroku), którzy chociażby z racji wieku są szczególnie podatni na wpływy”⁶. Zasadność tej skargi została uznana w wyroku Trybunału z dnia 3 listopada 2009 r.

W pierwotnym wyroku ETPC stwierdził, że obowiązkiem państwa jest powstrzymanie się od narzucania, nawet w sposób pośredni, określonej wiary w miejscach, gdzie znajdują się osoby zależne od państwa albo „osoby szczególnie podatne na wpływy” (pkt 48). Zasada ta, zdaniem Trybunału, powinna mieć zastosowanie zwłaszcza w sferze edukacji, gdzie oddziaływaniu państwa poddane są osoby młode, z natury rzeczy dopiero kształtujące swoją osobowość. Jednocześnie ETPC zauważył, że w państwach, gdzie wyznawcy określonej religii stanowią większość, umożliwienie uzewnętrzniania obrzędów i symboli tejże religii, bez ograniczeń dotyczących miejsca i sposobu, może zostać uznane za formę wywierania nacisku na uczniów niepodzielających danej wiary (pkt 50 pierwotnego wyroku).

Odnosząc te tezy do realiów sprawy, Trybunał uznał, że doszło do naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 w zw. z art. 9 Konwencji. ETPC stwierdził, że obecność krzyża w szkole mogła być łatwo interpretowana przez uczniów jako znak religijny, to zaś stwarzało poczucie odbierania edukacji w „środowisku religijnym”, a jednocześnie mogło prowadzić do „zaburzeń emocjonalnych” uczniów niepodzielających wiary katolickiej czy niewierzących (pkt 55 pierwotnego wyroku). Trybunał podkreślił, że dzieci i młodzież bez względu na wyznanie muszą realizować obowiązek szkolny, co z kolei oznacza, iż państwo powinno zapewnić neutralność wyznaniową publicznych placówek oświatowych. Dlatego nawet prośby rodziców nie powinny prowadzić do ekspozycji symboliki religijnej w przestrzeni szkolnej (pkt 56 pierwotnego wyroku).

W pierwotnym wyroku w sprawie Lautsi wyraźnie pobrzmiewało wcześniejsze orzecznictwo ETPC, w którym wypracowano teorię silnego symbolu religijnego. Po raz pierwszy Trybunał użył tego sformułowania w sprawie *Dahlab przeciwko Szwajcarii*⁷, kiedy zaakceptował stanowisko szwajcarskiego rządu, zgodnie z którym islamska chusta stanowi silny symbol religijny/zewnętrzny (ang. *powerful religious/external symbol*), a więc taki, który jest bezpośrednio widoczny dla innych osób i pozwala na jednoznaczne zidentyfikowanie religii noszącego. Na marginesie warto wspomnieć, że sprawa dotyczyła szwajcarskiej nauczycielki, którą władze szkolne poprosiły

7 Decyzja ETPC z dnia 15 lutego 2001 r., skarga nr 42393/98, *Dahlab przeciwko Szwajcarii*.

o zaprzestanie noszenia chusty islamskiej podczas wykonywania obowiązków zawodowych. Podstawowym założeniem teorii silnego symbolu religijnego była teza, że nauczyciel wyrażający w ten sposób swoją wiarę *ipso facto* wpływa na swoich uczniów, przynajmniej potencjalnie wywierając na nich presję. To zaś miało godzić w standardy neutralności systemu szkolnictwa i prawa rodziców do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniem⁸. W swoim dalszym orzecznictwie ETPC wielokrotnie odwoływał się do teorii silnego symbolu religijnego. Z czasem – na gruncie orzecznictwa dotyczącego noszenia przez muzułmańskie kobiety chust w miejscach publicznych – teorię tę wzbogacano o rozważania dotyczące „dyskryminacyjnego” efektu noszenia tego rodzaju chust czy negatywnego wpływu ich używania na funkcjonowanie kobiet w społeczeństwie⁹.

Jednym z podstawowych skutków wyroku Wielkiej Izby w sprawie Lautsi było odrzucenie teorii silnego symbolu religijnego¹⁰. W orzeczeniu tym ETPC wprost stwierdził, że oceniając dopuszczalność ekspozycji krzyża w sali szkolnej, należało wziąć pod uwagę szeroki kontekst funkcjonowania włoskiego systemu edukacji. Wielka Izba podkreśliła, że obecność krucyfiksu w żadnym wypadku nie wiąże się z obowiązkiem uczestnictwa w lekcjach religii, a jednocześnie we Włoszech nie wprowadzono zakazu noszenia jakichkolwiek innych symboli czy strojów religijnych – w tym także odnoszących się do wierzeń niechrześcijańskich (pkt 74). W związku z tym ETPC doszedł do wniosku, że co prawda krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, jednak sama jego obecność nie wpływa na wolność religii uczniów, a subiektywne odczucia rodziców czy uczniów w tym względzie są niewystarczające do skutecznego żądania jego usunięcia (pkt 66). Dlatego też kwestia umieszczenia krzyża w salach szkolnych mieściła się w ramach marginesu uznania włoskich władz (pkt 75).

Istotą koncepcji marginesu uznania jest przyznanie pewnej swobody w realizacji postanowień Konwencji, zwłaszcza ze względu na uwarunkowania kulturowe, społeczne i ekonomiczne panujące w danym państwie. Przysługuje on wszystkim organom państwowym, a więc skorzystanie z niego możliwe jest zarówno na etapie stanowienia, jak i stosowania prawa¹¹. Jednocześnie ETPC przyjmuje, że margines uznania członków Rady Europy zwiększa się w przypadku spraw, w których nie osiągnięto konsensusu oraz dotyczących kwestii moralnych i etycznych¹². W tym kontekście warto zauważyć, że w momencie, gdy skarga Soile Lautsi trafiła do ETPC, we Włoszech istniało ugruntowane (aczkolwiek niejednolite) orzecznictwo, dotyczące legalności ekspozycji krzyża w przestrzeni publicznej, w tym zwłaszcza w salach szkolnych, także wówczas, gdy pełnią one funkcję np. lokali wyborczych. Jednym

8 H.J. Liu, *Restricting the Public Display of Religious Symbols by the State on the Grounds of Hate Speech?*, [w:] *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, red. J. Temperman, Leiden-Boston 2012, s. 397.

9 Zob. S. Tonolo, *Islamic Symbols in Europe: the European Court of Human Rights and the European Institutions*, „Stato, Chiese e pluralismo confessionale”, nr 5 (2014), s. 12.

10 Zob. P. Cavana, *I simboli religiosi nello spazio pubblico nella recente esperienza europea*, „Stato, Chiese e pluralismo confessionale”, nr 28 (2012), s. 17.

11 Wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r., skarga nr 6538/74, *Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, pkt 60.

12 Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2007 r., skarga nr 6339/05, *Evans przeciwko Wielkiej Brytanii*, pkt 77.

z podstawowych argumentów orzeczeń uznających legalność ekspozycji krzyża w przestrzeni publicznej jest przy tym przyjęcie, iż jest on nie tylko znakiem wiary chrześcijańskiej, ale jednocześnie symbolem kultury i tożsamości Włoch oraz wartości, takich jak wolność, równość i godność człowieka. Wydaje się, że tezy te potwierdza silna opozycja społeczeństwa włoskiego w reakcji na wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2009 r.¹³

13 Zob. G. Feliciani, *The Presence of the Cross in Public Spaces: Italy*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisz, M. Zawisłak, M. Ordon, Cambridge 2017, s. 114-124.

Odnosząc się do praktycznych konsekwencji wynikających ze stosowania przez poszczególne państwa marginesu uznania w kwestii ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej, ETPC – na kanwie problemu obecności tego rodzaju symboli we francuskich szkołach – stwierdził, że rozstrzyganie konkretnych spraw należy do władz państwowych. Muszą one jednak czuwać, aby „w szacunku dla pluralizmu i wolności innych, uzewnętrznianie przez uczniów wiary na terenie zakładów szkolnych nie prowadziło do działań ostentacyjnych, stanowiących źródło nacisku i wykluczenia”¹⁴.

14 Wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2006 r., skarga nr 26625/02, *Köse i in. przeciwko Turcji*.

Rzeczywiście wśród państw Rady Europy notuje się wręcz zasadnicze różnice w kwestii dopuszczalności ekspozycji w przestrzeni publicznej symboliki religijnej, zwłaszcza odnoszącej się do chrześcijaństwa. Za przykład różnic mogą posłużyć z jednej strony Grecja, gdzie krzyże i ikony są eksponowane w sądach, urzędach czy prywatnych i publicznych szkołach, w których przeważnie każdy dzień rozpoczyna się modlitwą¹⁵, z drugiej zaś Francja, Holandia czy Belgia, gdzie już przed kilkudziesięciu laty nie zezwalano na prezentację krucyfiksów w salach szkolnych oraz w budynkach sądów i administracji publicznej, pozwalając jedynie na pozostawienie przedstawiń zabytkowych, posiadających wartość artystyczną lub kulturową. Ograniczenia, czy wręcz zakaz, ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej występują także w krajach dawnego bloku wschodniego. Przykładowo w Bułgarii w 2016 r. wprowadzono zakaz zakrywania twarzy w miejscach publicznych, a jednocześnie w orzecznictwie sądowym jeszcze przed jego ustanowieniem dominował pogląd zakładający niedopuszczalność noszenia w szkołach publicznych, w których obowiązywały mundurki, strojów o charakterze religijnym¹⁶. Również na Węgrzech brak symboli religijnych w publicznych instytucjach jest rozumiany jako wyraz zasady neutralności¹⁷.

15 L. Papadopoulou, *State and Church in Greece*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019, s. 183.

16 A. Krussteff, *State and Church in Bulgaria*, [w:] *State and Church...*, s. 59-60.

17 B. Schanda, *State and Church in Hungary*, [w:] *State and Church...*, s. 368; P. Stanisz, *Religion and Law in Poland*, Alphen aan den Rijn 2017, s. 37.

18 R. Torfs, *The Presence of the Cross in Public Spaces from the Perspective of the European Court of the Human Rights*, [w:] *Presence of the Cross...*, s. 5.

19 Wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 r., skarga nr 27058/05, *Dogru przeciwko Francji*, i skarga nr 31645/04, *Kervanci przeciwko Francji*, pkt 72; wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2005 r., skarga nr 44774/98, *Leyla Şahin przeciwko Turcji*, pkt 108-109.

Nie zmienia to jednak generalnej oceny, że symbole religijne dla obywateli wielu państw Rady Europy, w tym Polski, stanowią nie tylko przejaw wiary, ale również ważne oznaki tożsamości i tradycji kulturowej¹⁸. Z drugiej strony, w standardach wyznaczonych przez ETPC mieści się również daleko idące ograniczenie możliwości eksponowania symboliki religijnej w przestrzeni publicznej, z powołaniem się na obowiązującą w danym państwie – najczęściej konstytucyjną – zasadę świeckości czy neutralności¹⁹.

3. PRZYKŁADY PAŃSTW UMOŻLIWIAJĄCYCH EKSPOZYCJĘ SYMBOLI RELIGIJNYCH W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ

Do grona państw umożliwiających ekspozycję symboli religijnych w przestrzeni publicznej bez wątpienia należy zaliczyć Polskę. Zgodnie z brzmieniem art. 25 ust. 2 Konstytucji RP, wyrażającego jedną z pięciu zasad relacji pomiędzy państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. Stąd też podstawowym obowiązkiem władz publicznych – a więc wszystkich organów korzystających z władztwa państwowego – jest z jednej strony zachowanie „bezstronności” w sprawach religijnych i światopoglądowych, z drugiej zaś zapewnienie możliwości ich wyrażania w życiu publicznym. W praktyce kwestia legalności ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej wielokrotnie znajdowała się na wokandach sądów krajowych.

Jak trafnie wskazał Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 20 września 2013 r., „osoba, która deklaruje się jako niewierząca, nie może [...] oczekiwać, że nie będzie miała kontaktu z osobami wierzącymi, ich praktykami i symbolami religijnymi”²⁰. Sąd Najwyższy w tym samym judykacie podkreślił również, że prawem osoby niewierzącej jest oczekiwanie, iż nie będzie poddawana praktykom religijnym wbrew swej woli czy zmuszana do udziału w nich albo do posługiwania się symbolami religijnymi. Polskie sądy wielokrotnie wskazywały, że publiczna ekspozycja symboli religijnych nie stanowi naruszenia jakichkolwiek praw osób niebędących wyznawcami określonej religii²¹. Nie oznacza to jednak, że prawo do negatywnej wolności religijnej w ogóle nie jest w Polsce chronione. Wręcz przeciwnie – jak stwierdził Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 9 grudnia 2013 r., „udzielenie ochrony prawu do negatywnej wolności religijnej co do zasady nastąpi, gdy osoby niewierzące przedstawią dowody doznania konkretnej szkody wyrządzonej na skutek realizacji prawa do publicznego uzewnętrznienia religii przez osoby wierzące”.

Mówiąc inaczej, negatywna wolność religijna w żadnym wypadku nie może oznaczać żądania przez osoby niewierzące bądź wyznające inne religie prawa do funkcjonowania w środowisku pozbawionym konotacji religijnych, związanych np. z chrześcijaństwem²². Tym bardziej, że polski ustrojodawca w preambule do obowiązującej ustawy zasadniczej jasno stwierdził, że polska kultura jest „zakorzeniona w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach”. Stąd krzyż, co znalazło potwierdzenie chociażby w uchwale Senatu i Sejmu RP, „będący znakiem chrześcijaństwa,

20 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., sygn. II CSK 1/13, LEX nr 1388592.

21 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 15 lipca 2010 r., sygn. III SW 124/10, LEX nr 707759; wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 26 marca 2010 r., sygn. I C 28/10, LEX nr 1135961; wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 r., sygn. I ACA 612/98, LEX nr 37377; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 września 1990 r., sygn. I PRN 38/90, LEX nr 13181.

22 P. Stanisławski, *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej w kontekście wolności myśli, sumienia i religii. Perspektywa polska*. [w:] *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisławski, M. Zawiślak, M. Ordon, Lublin 2016, s. 176.

23 Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 lutego 2010 r. w sprawie poszanowania Krzyża (M.P. Nr 7, poz. 57).

24 Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 grudnia 2009 r. w sprawie ochrony wolności wyznania i wartości będących wspólnym dziedzictwem narodów Europy (M.P. Nr 78, poz. 962). Warto zaznaczyć, że uchwały te zostały wydane jako negatywna reakcja na pierwszy wyrok ETPC w sprawie Lautsi.

25 J. Martínez-Torrón, *The Notion of the State Religious Neutrality Applied to the Presence of the Crucifix in the Public Space in Spain*, [w:] *Presence of the Cross...*, s. 238-239.

26 R.P. de Mortanges, *Krzyż w przestrzeni publicznej. Sytuacja prawna w Szwajcarii*, [w:] *Obecność krzyża...*, s. 231.

27 S. Farrell, *State and Church in the Republic of Ireland*, [w:] *State and Church...*, s. 165-166.

na trwałe stał się dla wszystkich Polaków, bez względu na wyznanie, symbolem powszechnie akceptowanych wartości uniwersalnych, a także dążenia do prawdy, sprawiedliwości i wolności naszej Ojczyzny²³ i „jest nie tylko symbolem religijnym i znakiem miłości Boga do ludzi, ale w sferze publicznej przypomina o gotowości do poświęcenia dla drugiego człowieka, wyraża wartości budujące szacunek dla godności każdego człowieka i jego praw”²⁴.

Warto wspomnieć, że w podobny sposób kształtuje się orzecznictwo sądowe dotyczące przedmiotowej kwestii w Hiszpanii, gdzie podkreśla się, że konstytucyjna zasada świeckości państwa nie może oznaczać zupełnej eliminacji pierwiastków religijnych z przestrzeni publicznej, zwłaszcza wówczas, gdy dane symbole religijne mają walory historyczne i artystyczne. Tytułem przykładu warto wskazać, że powołując się na tego rodzaju argumenty, sądy w Hiszpanii odrzuciły wniosek grupy radnych o usunięcie krzyża z sali obrad budynku ratusza w Saragossie czy wniosek stowarzyszenia *Preeminencia del Derecho* o usunięcie posągu Chrystusa z Monteagudo ze starego muzeum mańskiego zamku²⁵.

Oczywiście tego rodzaju argumenty nie mają charakteru uniwersalnego. Przykładowo w Szwajcarii już w 1990 r. Sąd Federalny uznał za sprzeczną z zasadą neutralności religijnej państwa decyzję Rady Miasta Cadro (w kantonie Ticino) o udekorowaniu krzyżami sal lekcyjnych w nowej szkole. Sąd orzekł, że państwo jako „gwarant neutralności wyznaniowej szkół państwowych” nie może manifestować utożsamiania się z danym wyznaniem. Ekspozycja krzyża w szkole, zdaniem Sądu Federalnego, może także wpływać na rozwój duchowy uczniów i ich przekonania religijne²⁶.

W istocie teoria marginesu uznania zakłada, że w danym kraju może dokonać się ewolucja, polegająca na przejściu od szerokiej obecności symboliki religijnej w przestrzeni publicznej do jej „prywatyzacji”. Przykładem takiej sytuacji jest Irlandia, której historia i tradycja ściśle wiąże się z katolicyzmem, co pozwala postawić tezę, że w warunkach tego państwa krzyż może zostać uznany za symbol nie tylko religijny, ale także odnoszący się do tożsamości kulturowej kraju. Jednak postępująca od lat 60. XX w. sekularyzacja prowadzi do sytuacji, w której tradycyjna obecność krzyża w przestrzeni publicznej jest coraz częściej kwestionowana. Przejawem takiego stanu rzeczy jest np. sprzeciw wobec ekspozycji krzyża w pomieszczeniach urzędów publicznych, w szpitalach czy jednostkach wojskowych. W ostatnich latach spór ten uwidacznia się przede wszystkim w szkołach, mających w zdecydowanej większości charakter katolicki²⁷.

Podobny proces miał miejsce w Niemczech, aczkolwiek w sytuacji większego zróżnicowania wyznań chrześcijańskich. W 1995 r. Federalny Trybunał Konstytucyjny stwierdził niekonstytucyjność obowiązujących w Bawarii przepisów, zakładających ekspozycję

krzyża w salach lekcyjnych. Sprawa została zainicjowana skargą rodziców jednej z uczennic, którzy argumentowali, że obecność krzyża w pomieszczeniach szkolnych godzi w ich wolność sumienia, a sam wizerunek ukrzyżowanego Jezusa charakteryzuje się brutalnością. Władze szkolne nie zgodziły się na usunięcie krucyfiksów, co z kolei zostało zaskarżone do niektórych bawarskich sądów administracyjnych. Skargi zostały jednak odrzucone. Ostatecznie rodzice zwrócili się więc do Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, który uznał bawarskie przepisy za niezgodne z niemiecką ustawą zasadniczą.

Federalny Trybunał Konstytucyjny uznał, że regulacje zakładające obowiązkową ekspozycję krzyża w pomieszczeniach lekcyjnych w nieuprawniony sposób ingerują w negatywną wolność wyznania. Nie musi to jednak prowadzić do zakazu ekspozycji symboli religijnych, gdyż godziłby on z kolei w prawa osób wierzących. Dlatego też ewentualne konflikty pojawiające się w tego rodzaju kwestiach Trybunał polecał rozwiązywać kompromisowo. Wykonując ten wyrok, władze bawarskie znowelizowały ustawę o systemie edukacji i wychowania, w której nadal polecono wieszac krzyże w salach lekcyjnych, jednocześnie upoważniając dyrektora szkoły do podjęcia „doraźnej decyzji”, w sytuacji gdy rodzice lub opiekunowie prawni ucznia z „poważnych i zrozumiałych przyczyn” zgłaszałyby sprzeciw co do ich obecności. Ustawodawca zobowiązał jednocześnie dyrekcję szkoły przede wszystkim do dążenia do polubownego rozwiązania sporu²⁸. Należy jednak pamiętać, że w niektórych niemieckich landach obowiązuje zakaz ekspozycji w szkołach publicznych symboliki religijnej²⁹.

4. ZAKAZ UMIESZCZANIA SYMBOLI RELIGIJNYCH W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ

Sztandarowym przykładem państwa europejskiego, które właściwie nie dopuszcza ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej, jest Francja. Na mocy ustawy z 1905 r. o rozdziale kościołów i państwa³⁰ wprowadzono zakaz umieszczania symboli religijnych w jakimkolwiek miejscu publicznym. Wyjątek od tej zasady dotyczy budynków służących kultowi, terenów pochówku na cmentarzach, posągów pogrzebowych oraz muzeów i wystaw (art. 28). Natomiast zgodnie z obowiązującą we Francji ustawą z dnia 15 marca 2004 r.³¹ w szkołach, gimnazjach i liceach publicznych zakazane jest noszenie symboli lub strojów, za pomocą których uczniowie w sposób ostantacyjny manifestują przynależność religijną (art. 1). Na mocy okólnika wprowadzającego w życie tę ustawę³² dopuszczono noszenie w szkołach publicznych jedynie „dyskretnych symboli religijnych”. Stąd zakazane jest noszenie takich znaków i symboli, które „natychmiast doprowadzają do rozpoznania przynależności wyznaniowej”, np. islamskiej chusty, niezależnie od jej nazwy, kippy lub

28 S.B. Haering, *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Aktualna sytuacja w Niemczech*, [w:] *Obecność krzyża...*, s. 148-151.

29 G. Robbers, *State and Church in Germany*, [w:] *State and Church...*, s. 17.

30 Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat, Journal Officiel du 11 décembre 1905, p. 7205. Tekst polski za: *Ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale Kościołów od Państwa (ogłoszona w Dzienniku Urzędowym z dnia 11 grudnia 1905)*, [w:] *Francuska ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007, s. 229-240.

31 Loi n° 2004-084 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics, Journal Officiel République Française n° 65 de jour 17 mars 2004, p. 5190. Tekst polski za: *Ustawa z 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych*, przeł. M. Zawisłak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 4 (2012), s. 159 i n.

32 Circulaire nr 2004-084 du 18 mai 2004 du ministre de l'Education nationale, Journal Officiel République Française de jour 22 mai 2004. Tekst polski za: *Okólnik z 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach publicznych*, przeł. M. Zawisłak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 4 (2012), s. 161-167.

nadmiernych rozmiarów krzyża, a także substytutów tych symboli (np. czepka zastępującego chustę).

W istocie podstawowym celem wprowadzenia tych regulacji był zakaz noszenia w szkołach publicznych chust islamskich. Przed 2004 r. kwestie te regulowały w szkołach rady administracyjne, a więc organy składające się z przedstawicieli uczniów i rodziców, których zadaniem jest podejmowanie najważniejszych decyzji dotyczących funkcjonowania szkół. Warto zaznaczyć, że francuska Rada Stanu, w swojej opinii z dnia 27 listopada 1989 r., stała na stanowisku, że noszenie przez uczniów symboli wyrażających ich przynależność religijną nie jest samo w sobie niezgodne z zasadą laickości³³. Konflikt z tą zasadą występuje dopiero wówczas, gdy symbole te – przez swój ostantacyjny lub rewindykacyjny charakter bądź sposób używania – „uosabiają akt presji, prowokacji, prozelityzmu lub propagandy, stanowiąc atak na godność lub wolność ucznia czy innego członka szkolnej wspólnoty, narażając ich zdrowie bądź bezpieczeństwo, przeszkadzając w prowadzeniu procesu edukacyjnego i wychowawczej roli nauczycieli, wreszcie zagrażając porządkowi w zakładzie lub normalnemu funkcjonowaniu służby publicznej”³⁴. W ślad za tym, francuskie Ministerstwo Edukacji wydało instrukcję z dnia 12 grudnia 1989 r., w której dopuszczono noszenie chusty islamskiej w szkole, wyliczając jednocześnie konkretne przypadki, w których można wprowadzić zakaz używania takich symboli (np. podczas zajęć wychowania fizycznego). Do – jak się okazuje – radykalnej zmiany sytuacji prawnej doszło we Francji właśnie na mocy ustawy z 2004 r.

Kolejnym krokiem było wprowadzenie w 2010 r. ustawy³⁵, na mocy której we Francji obowiązuje całkowity zakaz noszenia w przestrzeni publicznej ubrań mających na celu zakrycie twarzy (art. 1). Wyjątek od tego zakazu dotyczy m.in. sytuacji, gdy zakrycie twarzy jest uzasadnione ze względów zdrowotnych, zawodowych, jest częścią festiwalu lub manifestacji artystycznych lub tradycyjnych (art. 2). Za naruszenie zakazu grozi kara grzywny lub nakaz ukończenia kursu obywatelskiego (art. 3).

Normy wynikające z tych ustaw zostały uznane przez ETPC za zgodne ze standardami ochrony wolności sumienia i religii. Dnia 30 czerwca 2009 r. ETPC uznał za niedopuszczalne sześć skierowanych przeciwko Francji skarg, odnoszących się do zakazu wprowadzonego w 2004 r.³⁶, sformułowanych w następstwie usunięcia ze szkół uczniów noszących chustę lub turban sikhijski. Trybunał orzekł, że skargi te są w sposób oczywisty nieuzasadnione, a kwestia zakazu noszenia w szkołach publicznych „ostentacyjnych” symboli religijnych mieści się w ramach marginesu uznania, z którego władze francuskie mają prawo korzystać, realizując konstytucyjną zasadę laickości.

Trybunał wielokrotnie badał także dopuszczalność wprowadzenia przez władze francuskie całkowitego zakazu zasłaniania

33 Avis de l'Assemblée générale (section de l'intérieur) n° 346893 du 27 novembre 1989; zob. s. J. Falski, *Ograniczenia w zakresie eksponowania symboliki religijnej (nowe restrykcje dotyczące ubioru) w przestrzeni publicznej współczesnej Francji*, „Przegląd Sejmowy”, nr 3 (2018), s. 47.

34 J. Falski, *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, nr 14 (2011), s. 79-80.

35 Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, Journal Officiel République Française du 12 octobre 2010, p. 18344. Tekst polski za: *Francuska ustawa numer 2010-1192 z dnia 11 października 2010 roku zakazująca zakrycia twarzy w miejscach publicznych*, przeł. M. Zawiaślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 3 (2011), s. 81-82.

36 Skarga nr 43563/08, *Aktas przeciwko Francji*; skarga nr 14308/08, *Bayrak przeciwko Francji*; skarga nr 18527/08, *Gamaleddyn przeciwko Francji*; skarga nr 29134/08, *Ghazal przeciwko Francji*; skarga nr 25463/08, *R. Singh przeciwko Francji*; skarga nr 27561/08, *J. Singh przeciwko Francji*.

twarzy, co oczywiście stanowi wyraz ograniczenia wolności religijnej niektórych wyznawców islamu. Klasycznym przykładem tego orzecznictwa jest wyrok w sprawie *S.A.S. przeciwko Francji*³⁷. Skarżącą w sprawie była muzułmanka, która nosiła burkę i okazyjnie nikab, przy czym kobieta podkreślała wyraźnie, że nie była przez nikogo zmuszana do korzystania z takiego stroju. Oczywiście ustawa z 2010 r. całkowicie pozbawiła skarżącą możliwości noszenia tego rodzaju ubioru w miejscach publicznych. Trybunał, wyrokując jako Wielka Izba, stwierdził, że regulacje te nie godzą w Konwencję. Jako wzorzec skarżąca wskazała art. 8, 9, 10 i 14 tego aktu prawnego, jednak decydujące znaczenie dla rozstrzygnięcia miały rozważania poświęcone wolności myśli, sumienia i religii (pkt 55). ETPC podkreślił, że wolność uzewnętrzniania religii, w tym poprzez noszenie odpowiedniego stroju, może być limitowana jedynie w ramach wykładanych ściśle przesłanek z art. 9 ust. 2 Konwencji (pkt 113). Uzasadniając w tej perspektywie wprowadzenie przedmiotowego zakazu, francuski rząd wskazał, że jego podstawowym celem było zapewnienie bezpieczeństwa publicznego oraz „poszanowania minimalnego katalogu wartości otwartego i demokratycznego społeczeństwa”, a więc poszanowania równości pomiędzy mężczyznami a kobietami, godności ludzkiej i minimalnych wymogów życia w społeczeństwie. Odnosząc się do tych kwestii, Trybunał stwierdził, że o ile limitowanie wolności religijnej ze względu na konieczność zagwarantowania bezpieczeństwa publicznego zostało przewidziane przez Konwencję, o tyle pozostałe ze wskazanych przez rząd francuski celów nie odpowiadają żadnej z przesłanek ustanowionych w Konwencji (pkt 115), stąd ETPC postanowił potraktować je jako służące ochronie praw i wolności innych osób (pkt 117).

Aby nie przytaczać obszernego uzasadnienia stanowiska Trybunału, wystarczy wskazanie, że podkreślił on, iż art. 9 nie chroni każdego postępowania motywowanego religią (pkt 125), a w społeczeństwie demokratycznym, w którym koegzystują ze sobą wyznawcy różnych wierzeń, obowiązkiem państwa jest zapewnienie ich pokojowego współistnienia, przy jednoczesnym zagwarantowaniu każdemu możliwości korzystania z jego praw. Dlatego państwo powinno w tym obszarze spełniać rolę neutralnego, bezstronnego organizatora praktykowania różnych religii, wyznań i przekonań, którego zadaniem nie jest usuwanie religii z przestrzeni publicznej, ale zapewnienie wzajemnego tolerowania się przez wyznawców różnych religii (pkt 127). Jednocześnie ze względu na to, że wśród członków Rady Europy funkcjonują różnorodne systemy relacji pomiędzy państwem a wspólnotami wyznaniowymi oraz że nie zbudowano jak dotąd jednolitych rozwiązań dotyczących manifestowania religii, poszczególnym państwom przysługuje szeroki margines

³⁷ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 1 lipca 2014 r., skarga nr 43835/11, *S.A.S. przeciwko Francji*.

uznania w tej dziedzinie. Rolą Trybunału pozostaje zatem zbadanie, czy podjęte środki – zarówno na etapie stanowienia, jak i stosowania prawa – były uzasadnione i proporcjonalne (pkt 129-131). Nie powinien on jednak ingerować w demokratycznie zachodzące przemiany w danym państwie (pkt 154), prowadzące np. do braku zgody na manifestowanie w przestrzeni publicznej swojej religii, poprzez używanie określonych symboli.

W tym kontekście ETPC zauważył co prawda, że zagwarantowanie bezpieczeństwa publicznego poprzez identyfikację osoby zasłaniającej twarz mogło nastąpić za pomocą mniej restrykcyjnych środków. Wystarczające w tym celu byłoby zobowiązanie do okazania twarzy i ujawnienia tożsamości w przypadku zagrożenia dla bezpieczeństwa osób lub mienia albo podejrzenia oszustwa dotyczącego tożsamości (pkt 139). Trybunał wskazał jednak, że przedmiotowy zakaz nie obejmuje jedynie ubioru o charakterze religijnym, ale dotyczy wszelkiego rodzaju okryć zupełnie zasłaniających twarz (pkt 151), a sankcja za zakrycie twarzy zalicza się do najniższych z możliwych w prawie francuskim (pkt 152). W związku z tym uznano, że wprowadzony zakaz ma charakter proporcjonalny i nie narusza art. 9 Konwencji Praw Człowieka. Trudno jednak nie zauważyć, że przedmiotowy zakaz w istocie służył uniemożliwieniu noszenia chust islamskich, a więc miał jedynie pozornie „świecki” charakter.

Ograniczenia w możliwości eksponowania symboliki religijnej w przestrzeni publicznej we Francji nie dotyczą jedynie szkół czy możliwości korzystania z tradycyjnych dla niektórych gałęzi islamu zasłon twarzy dla kobiet. Już 31 marca 1904 r. francuski minister sprawiedliwości nakazał usunięcie z budynków sądów wszystkich emblematów religijnych. W tym samym czasie (przełom XIX i XX w.) w niektórych miastach we Francji wprowadzono zakaz organizowania na ulicach procesji religijnych, pogrzebowych czy wykorzystywania ich do niesienia wiatyku chorym.

Współcześnie dyskusja dotycząca obecności symboliki religijnej w przestrzeni publicznej we Francji ogniskuje się głównie wokół konieczności zapewnienia pluralizmu religijnego – w tym zwłaszcza w perspektywie zwiększającej się liczebności mniejszości muzułmańskiej – oraz zgodnego współżycia pomiędzy wierzącymi a niewierzącymi. Ostatnio jej intensyfikacja nastąpiła przede wszystkim na kanwie sporu o dopuszczalność ekspozycji szopki bożonarodzeniowej w budynkach publicznych³⁸. Za reprezentatywny przykład sposobu rozstrzygania tego rodzaju spraw może zostać uznana decyzja francuskiej Rady Stanu z dnia 9 listopada 2016 r., nr 395122³⁹. W grudniu 2012 r. Federacja Wolnomyślicieli departamentu Seine-et-Marne zwróciła się do mera Melun o nieumieszczanie szopki bożonarodzeniowej na terenie ratusza. Mer jednak nie zastosował się do tej prośby, eksponując szopkę na dziedzińcu wewnętrznym ratusza, co z kolei zostało

38 P. Nelidoff, *The Presence of the Cross in Public Spaces: France*, [w:] *Presence of the Cross...*, s. 38, 46-47, 50-51.

39 *Decyzja nr 395122 z dnia 9 listopada 2016 r. Francuskiej Rady Stanu w sprawie szopki bożonarodzeniowych*, przeł. M. Markiewicz, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 10 (2018), s. 295-300.

zaskarżone do Trybunału Administracyjnego w Melun, który odrzucił skargę. Po złożeniu odwołania od tej decyzji do Administracyjnego Sądu Apelacyjnego w Paryżu sprawa trafiła do Rady Stanu. W przywołanej powyżej decyzji Rada uznała, że szopka bożonarodzeniowa jest dziełem mającym wiele znaczeń – w swoim podstawowym rozumieniu stanowi element ikonografii chrześcijańskiej przedstawiający scenę narodzenia Jezusa Chrystusa. Może jednak stanowić także dekorację, towarzyszącą – bez jakiegokolwiek konkretnego znaczenia – obchodom końca roku (pkt 4). W związku z tym Rada Stanu stwierdziła, że umieszczenie szopki w przestrzeni publicznej – na okres tymczasowy – jest dopuszczalne tylko wówczas, gdy „przedstawia ona cechy kulturowe, artystyczne lub świąteczne, bez wyrażania uznania jakiegoś kultu lub okazywania preferencji religijnej”. Jednocześnie ocena dopuszczalności prezentacji szopki bożonarodzeniowej w przestrzeni publicznej powinna być dokonywana z uwzględnieniem szczególnych warunków jej umieszczenia, istnienia zwyczajów lokalnych czy miejsca ekspozycji, a także kontekstu, którego w żadnym wypadku nie może stanowić prozelityzm (pkt 5).

Biorąc pod uwagę te uwarunkowania, Rada Stanu stwierdziła, że prezentowanie szopki bożonarodzeniowej w obrębie budynków publicznych, siedzib jednostek terytorialnych czy użyteczności publicznej jest niezgodne z „wymogami związanymi z zasadą neutralności osób publicznych”, chyba że istnieją szczególne okoliczności związane z charakterem kulturowym, artystycznym lub świątecznym takiej instalacji (pkt 6). Natomiast w innych miejscach publicznych, np. przy drodze, umieszczenie szopki bożonarodzeniowej przez osobę publiczną Rada Stanu dopuszcza pod warunkiem, że nie stanowi to aktu prozelityzmu czy propagowania jakiegokolwiek opinii religijnej (pkt 7). W związku z tym decyzję mera Melun uznano za bezprawną.

5. WNIOSKI

1. Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu nie ma wątpliwości, że ekspozycja symboli religijnych w przestrzeni publicznej jest chronionym przez Konwencję sposobem korzystania z gwarantowanej każdemu człowiekowi wolności sumienia i religii. Prawo to nie ma jednak charakteru nieograniczonego, aczkolwiek jego limitacja zawsze musi następować w zgodzie z przesłankami wynikającymi z art. 9 ust. 2 Konwencji.
2. Zgodnie z przyjętym w orzecznictwie ETPC założeniem, że środki ochrony praw człowieka przewidziane w Konwencji mają charakter subsydiarny, Trybunał w Strasburgu przyznaje niezwykle szeroki margines uznania państwom-stronom

- Konwencji, w zakresie ukształtowania krajowych zasad ekspozycji symboli religijnych w miejscach publicznych. Wynika on przede wszystkim z faktu, że jak dotąd państwa Rady Europy nie wypracowały jednolitych standardów w tej kwestii.
3. Trybunał dopuszcza zarówno sytuację, w której symbole religijne są szeroko eksponowane w przestrzeni publicznej (tak jak np. we Włoszech), jak i rozwiązania właściwie zupełnie zakazujące takiej ekspozycji (*vide* przykład Francji).
 4. Zakres korzystania z prawa do manifestowania wiary poprzez publiczną ekspozycję symboli religijnych (zarówno będących elementem ubioru, jak i np. stanowiących element celebracji świąt) jest uzależniony od tradycji, kultury i uwarunkowań danego państwa – w tym zwłaszcza przyjętego w nim modelu relacji państwo–kościół. Nie oznacza to, że władze państwowe posiadają pełną swobodę w limitowaniu możliwości korzystania z prawa do ekspozycji symboli religijnych. Każde takie ograniczenie musi być proporcjonalne do zamierzonego celu oraz musi spełniać pozostałe przesłanki określone w art. 9 ust. 2 Konwencji Praw Człowieka.
 5. Niestety, po przełomowym orzeczeniu Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom* – w którym Trybunał odszedł od koncepcji silnego symbolu religijnego, którego ekspozycja *per se* stanowi naruszenie praw i wolności innych osób – nie wypracowano spójnych kryteriów oceny dopuszczalności limitowania wolności manifestowania religii. Tym samym, zwłaszcza w orzecznictwie dotyczącym skarg przeciwko Francji, zdaje się dominować przekonanie o konieczności pozostawienia – w imię zachowania marginesu uznania w realizacji zasady laickości państwa – daleko idącej swobody w określeniu zasad korzystania w przestrzeni publicznej z symboliki religijnej.
 6. Dodatkową trudnością w przedmiotowym zagadnieniu jest nakładanie się na kwestię prawa do prezentowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej zjawiska sekularyzacji czy polityki poszczególnych państw wobec mniejszości religijnych, zwłaszcza muzułmańskich. W tym kontekście ciągle otwarte pozostaje pytanie, na ile przy kształtowaniu zasad dotyczących ekspozycji symboli religijnych władze państwowe mają prawo kierować się ich treścią, w warunkach europejskich zasadniczo różną w przypadku chrześcijańskiego krzyża, będącego symbolem tożsamościowym, kulturowym, narodowym, a symbolami wywodzącymi się z innych tradycji religijnych.

BIBLIOGRAFIA

AKTY NORMATYWNE:

- » Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 grudnia 2009 r. w sprawie ochrony wolności wyznania i wartości będących wspólnym dziedzictwem narodów Europy (M.P. Nr 78, poz. 962).
- » Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 lutego 2010 r. w sprawie poszanowania Krzyża (M.P. Nr 7, poz. 57).
- » Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat, Journal Officiel du 11 décembre 1905, p. 7205. *Ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale Kościołów od Państwa (ogłoszona w Dzienniku Urzędowym z dnia 11 grudnia 1905)*, [w:] *Francuska ustawa z 9 grudnia 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007.
- » Loi no 2004-084 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics, Journal Officiel République Française no 65 de jour 17 mars 2004, p. 5190. *Ustawa z 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych*, przeł. i oprac. M. Zawiślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 4 (2012).
- » Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, Journal Officiel République Française du 12 octobre 2010, p. 18344. *Francuska ustawa numer 2010-1192 z dnia 11 października 2010 roku zakazująca zakrycia twarzy w miejscach publicznych*, przeł. M. Zawiślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 3 (2011).
- » Circulaire nr 2004-084 du 18 mai 2004 du ministre de l'Education nationale, Journal Officiel République Française de jour 22 mai 2004. *Okólnik z 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach publicznych*, przeł. i oprac. M. Zawiślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 4 (2012).
- » *Decyzja nr 395122 z dnia 9 listopada 2016 r. Francuskiej Rady Stanu w sprawie szopek bożonarodzeniowych*, przeł. M. Markiewicz, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, nr 10 (2018).

ORZECZNICTWO EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA:

- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 26 kwietnia 1979 r., skarga nr 6538/74, *Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 10 listopada 2005 r., skarga nr 44774/98, *Leyla Şahin przeciwko Turcji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 stycznia 2006 r., skarga nr 26625/02, *Köse i in. przeciwko Turcji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 10 kwietnia 2007 r., skarga nr 6339/05, *Evans przeciwko Wielkiej Brytanii*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 4 grudnia 2008 r., skarga nr 27058/05, *Dogru przeciwko Francji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 4 grudnia 2008 r., skarga nr 31645/04, *Kervanci przeciwko Francji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 listopada 2009 r., skarga nr 30814/06, *Lautsi przeciwko Włochom*.
- » Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r., skarga nr 30814/06, *Lautsi przeciwko Włochom*.
- » Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 lipca 2014 r., skarga nr 43835/11, *S.A.S przeciwko Francji*.
- » Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 grudnia 2017 r., skarga nr 57792/15, *Hamidović przeciwko Bośni i Hercegowinie*.
- » Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 lutego 2001 r., skarga nr 42393/98, *Dahlab przeciwko Szwajcarii*.
- » Skarga nr 43563/08, *Aktas przeciwko Francji*.
- » Skarga nr 14308/08, *Bayrak przeciwko Francji*.
- » Skarga nr 18527/08, *Gamaleddyn przeciwko Francji*.
- » Skarga nr 29134/08, *Ghazal przeciwko Francji*.
- » Skarga nr 27561/08, *J. Singh przeciwko Francji*.
- » Skarga nr 25463/08, *R. Singh przeciwko Francji*.

ORZECZNICTWO SĄDÓW POLSKICH:

- » Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 września 1990 r., sygn. I PRN 38/90, Lex nr 13181.
- » Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 r., sygn. II CSK 1/13, Lex nr 1388592.
- » Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 15 lipca 2010 r., sygn. III SW 124/10, Lex nr 707759.
- » Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 28 października 1998 r., sygn. I ACa 612/98, Lex nr 37377.
- » Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 9 grudnia 2013 r., sygn. I ACa 608/13, Lex nr 1428254.
- » Wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z dnia 26 marca 2010 r., sygn. I C 28/10, Lex nr 1135961.

LITERATURA:

- » Cavana P., *I simboli religiosi nello spazio pubblico nella recente esperienza europea*, „Stato, Chiese e pluralismo confessionale”, nr 28 (2012).
- » Conway B., *The Presence of the Cross in Public Spaces: Ireland*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Cambridge 2017.
- » de Mortanges R.P., *Krzyż w przestrzeni publicznej. Sytuacja prawna w Szwajcarii*, [w:] *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Lublin 2016.
- » Falski J., *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, nr 14 (2011).
- » Falski J., *Ograniczenia w zakresie eksponowania symboliki religijnej (nowe restrykcje dotyczące ubioru) w przestrzeni publicznej współczesnej Francji*, „Przegląd Sejmowy”, nr 3 (2018).
- » Farrell S., *State and Church in the Republic of Ireland*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019.
- » Feliciani G., *The Presence of the Cross in Public Spaces: Italy*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Cambridge 2017.
- » Haering S.B., *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Aktualna sytuacja w Niemczech*, [w:] *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Lublin 2016.
- » Krussteff A., *State and Church in Bulgaria*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019.
- » Liu H.J., *Restricting the Public Display of Religious Symbols by the State on the Grounds of Hate Speech?*, [w:] *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, red. J. Temperman, Leiden-Boston 2012.
- » Martínez-Torrón J., *The Notion of the State Religious Neutrality Applied to the Presence of the Crucifix in the Public Space in Spain*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Cambridge 2017.
- » Nelidoff P., *The Presence of the Cross in Public Spaces: France*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisz, M. Zawislak, M. Ordon, Cambridge 2017.

- » Papadopoulou L., *State and Church in Greece*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019.
- » Robbers G., *State and Church in Germany*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019.
- » Schanda B., *State and Church in Hungary*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 2019.
- » Stanisiz P., *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej w kontekście wolności myśli, sumienia i religii. Perspektywa polska*, [w:] *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. P. Stanisiz, M. Zawiślak, M. Ordon, Lublin 2016.
- » Stanisiz P., *Religion and Law in Poland*, Alphen aan den Rijn 2017.
- » Tonolo S., *Islamic Symbols in Europe: the European Court of Human Rights and the European Institutions*, „Stato, Chiese e pluralismo confessionale”, nr 5 (2014).
- » Torfs R., *The Presence of the Cross in Public Spaces from the Perspective of the European Court of the Human Rights*, [w:] *Presence of the Cross in Public Spaces: Experiences of Selected European Countries*, red. P. Stanisiz, M. Zawiślak, M. Ordon, Cambridge 2017.

ABSTRAKT

Jednym z podstawowych sposobów praktykowania religii jest korzystanie z różnego rodzaju symboli religijnych – zarówno w przestrzeni prywatnej, jak i publicznej. Nie oznacza to jednak, że prawo do korzystania z takich symboli – podobnie jak w ogóle wolność sumienia i religii – ma charakter nieograniczony. Podlega ono limitacji, której ramy wyznaczają zarówno normy prawa międzynarodowego, jak i krajowego, często ściśle powiązanego z przyjętą w danym porządku prawnym koncepcją relacji państwo–związki wyznaniowe. W orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zdaje się dominować przekonanie o zaliczaniu zasad ekspozycji symboli religijnych w przestrzeni publicznej do marginesu uznania państw członkowskich Rady Europy, co z kolei determinuje istnienie wielu różnych modeli rozwiązania omawianej kwestii. Ciągłe otwarte pozostaje także pytanie, na ile przy kształtowaniu zasad dotyczących ekspozycji symboli religijnych władze państwowe mają prawo kierować się ich treścią, w kontekście europejskim zasadniczo różną w przypadku chrześcijańskiego krzyża, będącego symbolem tożsamościowym, kulturowym, narodowym, a symbolami wywodzącymi się z innych tradycji religijnych.

ABSTRACT

One of the basic forms of practising religion is the use of religious symbols of various kinds – both in private and in public spaces. However, this does not mean that the right to use such symbols – like freedom of conscience and religion in general – is unlimited. It is subject to limitation, the framework of which is determined both by the norms of international and national law, often closely linked to the concept adopted in the given legal order concerning the relationship between the state and religious associations. The jurisprudence of the European Court of Human Rights seems to be dominated by the conviction that the principles of displaying religious symbols in public space are included in the „margin of appreciation”, which in turn determines the existence of many different models for resolving the issue. It still remains an open question to what extent, when shaping the rules on the display of religious symbols, the state authorities have the right to be guided by their meaning, which in the European context is fundamentally different in the case of the Christian cross, which is an identity, cultural and national symbol, and symbols derived from other religious traditions.

SŁOWA KLUCZOWE

wolność sumienia i religii, korzystanie z symboli religijnych, manifestowanie religii, prawa człowieka, margines uznania

KEYWORDS

freedom of conscience and religion, using of religious symbols, manifestation of religion, human rights, margin of appreciation